

KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15398785>

Muratxodjayeva Feruzaxon Xotamovna

PhD, dotsent Oriental universiteti, Toshkent, Uzbekiston

<https://orcid.org/0009-0006-3990-8413>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi, kognitiv fanlarning yuksalishi, kimning tilshunosligi va gipotezalarining asosi sifatida shakllangan XX asrning ikkinchi yarmida (1960-1980-yillar) paydo bo'lgan kognitiv tilshunoslikning ilmiy fan sifatida shakllanishi va evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. U asosiy nazariy asoslarning rivojlanishiga, jumladan Jorj Lakoff va Mark Jonsonning tilni inson tafakkurining asosiy jihati sifatida ko'rsatadigan Kontseptual metafora nazariyasi va Charlz Fillmor tomonidan tilning kontseptual ma'lumotni qanday tashkil qilishini o'rganuvchi "Fram semantikasi" ni ishlab chiqishni ta'kidlaydi. Maqolada til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarning markaziy tadqiqot sohasi ko'rib chiqiladi, lingvistik nisbiylik nazariyasi (Sapir-Uorf gipotezasi) universalistik yondashuvga (Xomskiyning universal grammatikasi) qarama-qarshi qo'yiladi va ularning interaktiv dinamikasiga urg'u beriladi. Qo'shimcha e'tibor til va ong o'rtasidagi o'zaro ta'sirga qaratiladi, bu neyrolingvistika va psixolingvistikadagi yutuqlar, jumladan, miya va til munosabatlarini o'rganish, til o'rganish va afaziya kabi kasalliklarni o'rganish bilan qo'llab-quvvatlanadi. Maqola kognitiv tilshunoslikning sun'iy intellekt, ta'lim va nutq terapiyasi sohasidagi kelajakdagi ilmiy yutuqlarga hissa qo'shish imkoniyatlarini ta'kidlab, uning fanlararo ahamiyatini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: Kognitiv tilshunoslik, transformatsion-generativ grammatika, Sapir-Uorf gipotezasi, kontseptual metafora nazariyasi, ramka semantikasi, til va tafakkur, neyrolingvistika, psixolingvistika, universal grammatika, til o'rganish, afaziya, sun'iy intellekt, ta'lim, logopediya, kognitiv jarayonlar. Kognitiv tilshunoslik XX asrning ikkinchi yarmida, xususan 1960-1980-yillar oralig'ida shakllandi. Uning rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

Chomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi

- Noam Chomsky tilshunoslikda inqilob qilib, universal grammatika nazariyasini ilgari surdi. Unga ko'ra, insonlar tilni o'rganishda tug'ma qobiliyatga ega.

Kognitiv fanlarning rivojlanishi

- XX asrda psixologiya, sun'iy intellekt, neyrobiologiya va falsafa fanlarida inson tafakkuri va bilish jarayonlarini o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Bu esa kognitiv tilshunoslikning rivojlanishiga turtki berdi.

Til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish

• Sapir va Uorf gipotezalari tilning inson tafakkuriga ta'siri borligini ilgari surdi, bu esa keyinchalik kognitiv tilshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Metafora va konseptual tafakkur bo'yicha tadqiqotlar

• Jorj Lakoff va Mark Jonson tomonidan ilgari surilgan Konseptual metafora nazariyasi til faqat ifoda vositasi emas, balki tafakkurning asosiy qismi ekanligini ta'kidlaydi.

2. Til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik

Til va tafakkur munosabatlari kognitiv tilshunoslikning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Bu sohada ikkita asosiy yondashuv mavjud:

Lingvistik nisbiylik nazariyasi (Sapir-Uorf gipotezasi)

• Bu nazariyaga ko'ra, insonning tafakkuri uning tili tomonidan shakllantiriladi.
• Masalan, turli tillarda rang tushunchalarining farqli bo'lishi inson ranglarni turlicha idrok qilishiga olib keladi.

Universalistik yondashuv (Chomsky va zamonaviy kognitiv yondashuvlar)

• Chomskyning universal grammatika nazariyasi inson tafakkuri tilga bog'liq emasligini, balki barcha tillarning umumiy sintaktik tuzilmalari mavjudligini ta'kidlaydi.

• Zamonaviy kognitiv tadqiqotlar esa til va tafakkur o'rtasida murakkab interaktiv munosabatlar mavjudligini ko'rsatadi.

Til va tafakkur o'zaro bog'liq bo'lib, quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

✓ Til bilish jarayonlarini shakllantiradi – inson atrof-muhitni o'z tili orqali idrok qiladi.
✓ Tafakkur tilga ta'sir qiladi – til yangi tushunchalar va g'oyalarni yaratishda muhim rol o'ynaydi.

✓ Konseptual tafakkur va metaforalar – insonlar abstrakt tushunchalarni o'z tajribalariga asoslangan holda tushunadilar (masalan, "hayot yo'lga o'xshaydi" degan metafora).

3. Asosiy tadqiqot yo'nalishlari

Kognitiv tilshunoslikda bir necha muhim konsepsiyalar mavjud. Quyida ushbu yo'nalishlarning eng asosiylari keltirilgan:

a) Konseptual metafora nazariyasi (Jorj Lakoff, Mark Jonson)

Bu nazariyaga ko'ra, inson tafakkuri metaforik asosga ega. Ya'ni, biz abstrakt tushunchalarni konkret tajribalar asosida anglaymiz.

Misol:

- Vaqt – bu pul. → Men vaqtimni bekorga sarfladim.
- Muhabbat – bu sayohat. → Bizning munosabatimiz yo'lda.

Ushbu nazariya ko'rsatadiki, inson tafakkuri va til o'zaro bog'liq bo'lib, metaforalar abstrakt tushunchalarni tushunishda asosiy rol o'ynaydi.

b) Kadrlar nazariyasi (Frame semantics) (Fillmor, Lakoff)

Bu nazariya til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ma'lumotni tashkil qilish usullari orqali tushuntiradi. Insonlar har qanday tushunchani anglashda kadrlar (frames) dan foydalanadilar.

Misol:

“Restoran” soʻzi eshutilganda biz avtomatik ravishda quyidagi maʼlumotlarni tasavvur qilamiz:

- Menyu;
- Ofitsiant;
- Buyurtma berish;
- Toʻlov qilish.

Bu nazariya shuni koʻrsatadiki, til tushunchalar va bilish jarayonlari bilan chuqur bogʻliq.

c) Til va ong munosabatlari (Neyrolingvistika va psixolingvistika)

Kognitiv tilshunoslikning muhim tadqiqot yoʻnalishlaridan biri til va ong oʻrtasidagi bogʻliqlikni oʻrganishdir. Ushbu soha neyrobiologiya va psixolingvistika bilan chambarchas bogʻliq.

Asosiy tadqiqot yoʻnalishlari:

- Miya va til – fMRI, EEG kabi texnologiyalar orqali til qanday qayta ishlanishi oʻrganiladi.
- Til oʻrganish jarayonlari – inson tilni qanday oʻrganadi va xotirada qanday saqlaydi.
- Afaziya va neyrotilliy buzilishlar – miya shikastlanishidan keyin nutq qobiliyatining yoʻqolishi yoki buzilishi.

Kognitiv tilshunoslik inson tafakkuri va til oʻrtasidagi bogʻliqlikni oʻrganadigan zamonaviy ilmiy yoʻnalish boʻlib, u quyidagi muhim konsepsiyalar bilan shugʻullanadi:

- ✓ Konseptual metafora nazariyasi – inson tafakkuri metaforik asosga ega.
- ✓ Kadrlar nazariyasi – til orqali tushunchalar qanday shakllanishini oʻrganadi.
- ✓ Til va ong oʻrtasidagi bogʻliqlik – neyrolingvistika va psixolingvistika yondashuvlari orqali tadqiq etiladi.

Ushbu tadqiqot yoʻnalishlari kelajakda sunʼiy intellekt, taʼlim va nutq terapiyasi kabi sohalarda muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Kognitiv psixologiya: asosiy tushunchalar va yoʻnalishlar

Kognitiv psixologiya inson tafakkuri, idrok, xotira, eʼtibor va muammolarni hal qilish jarayonlarini oʻrganadigan psixologiya sohasi hisoblanadi. Ushbu fan tili tushunish va ishlab chiqishda inson ongining qanday ishlashini tadqiq qiladi.

1. Kognitiv psixologiya rivojlanish tarixi

XX asr oʻrtalariga qadar – Bixeviorizm hukmron boʻlib, psixologiya faqat kuzatiladigan xatti-harakatlarni oʻrgangan.

1950-60 yillar – Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi va sunʼiy intellekt tadqiqotlari kognitiv psixologiya rivojlanishiga turtki berdi.

Ulugʻ kognitiv inqilob – Noam Chomsky bixeviorizmga qarshi chiqib, inson tafakkurini tushunish uchun kognitiv yondashuv zarurligini taʼkidladi.

2. Asosiy nazariyalar

Informatsiya qayta ishlash modeli

- Inson miyasi kompyuter kabi axborotni qabul qiladi, kodlaydi, saqlaydi va chiqaradi.

• Ushbu model xotira, diqqat va qaror qabul qilish jarayonlarini tushuntirishda qo'llaniladi.

Skelet (Schema) nazariyasi

• Inson bilim va tajribalarni mental tuzilmalar (skeletlar) orqali tashkil qiladi.

• Masalan, "o'qituvchi" so'zini eshitganimizda ongimizda avtomatik ravishda sinf xonasi, darsliklar va talabalar haqidagi tasavvurlar shakllanadi.

3. Aqliy jarayonlar va til bilan bog'liq tadqiqotlar

□ Til va xotira – inson so'zlarni qanday kodlashi va eslab qolishi o'rganiladi.

□ Til va diqqat – til tushunish jarayonida e'tibor qanday taqsimlanishi tadqiq qilinadi.

□ Til va qaror qabul qilish – til inson fikrlash jarayonlariga qanday ta'sir qilishi aniqlanadi.

Shundan kelib chiqadiki, kognitiv psixologiya inson tafakkurining ishlash mexanizmlarini o'rganib, til va ong o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirishga harakat qiladi. Uning asosiy yutuqlari informatsiya qayta ishlash modeli va skelet nazariyasi orqali tushuntiriladi. Ushbu tadqiqotlar sun'iy intellekt, ta'lim va neyropsixologiya sohalarida keng qo'llanilmoqda.

Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiyaning kesishuv nuqtalari

Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya bir-biriga yaqin bo'lgan sohalar bo'lib, inson tafakkuri va tilning o'zaro aloqasini o'rganadi. Ushbu fanlar tilni tushunish, uni mental jarayonlar bilan bog'lash va tafakkur asosida tilning shakllanish jarayonlarini tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

1. Til va ong o'zaro bog'liqligi

Til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik uzoq yillardan beri muhokama qilinib kelayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu sohadagi muhim nazariyalardan biri Sapir-Uorf gipotezasi bo'lib, u til inson fikrlash tarziga ta'sir qiladi, deb ta'kidlaydi.

Til tafakkur mahsulimi yoki uni shakllantiruvchi omilmi?

• Kognitiv psixologlar inson tafakkurining umumiy xususiyatlarini o'rgansa,

• Kognitiv tilshunoslar til tuzilmalari tafakkur jarayonlariga qanday ta'sir qilishini tahlil qiladi.

Masalan, turli tillarda so'z tartibi yoki grammatik kategoriyalarning farqlari inson fikrlash uslubiga qanday ta'sir qilishini tushunish uchun eksperimental tadqiqotlar o'tkaziladi.

2. Psixolingvistika va neyropsixologik tadqiqotlar

Psixolingvistika – tilni idrok qilish, tushunish va ishlab chiqarish jarayonlarini psixologik nuqtayi nazardan o'rganadigan fandır.

Neyropsixologiya esa miya va til faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, turli miya tuzilmalari qanday qilib til bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishini tadqiq qiladi.

Misol:

• Afaziya kasalliklari (Broka va Vernike afaziyalari) orqali miya hududlarining til bilan bog'liqligi o'rganiladi.

• Neyroavvalni texnologiyalar (fMRI, EEG) yordamida insonning soʻzlarni qanday idrok qilishi va ularga qanday javob berishi oʻrganiladi.

3. Tilni tushunish va qayta ishlash jarayonlarining psixologik mexanizmlari

Tilni tushunish va uni qayta ishlash jarayonlari kognitiv psixologiyaning asosiy tadqiqot yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi.

Tilni tushunish bosqichlari:

1. Nutq yoki yozuvni qabul qilish;
2. Semantik tahlil (maʼnoni anglash);
3. Xotiraga joylash va qoʻllash;
4. Javob shakllantirish (soʻzlash yoki yozish);

Ushbu jarayonlar informatsiya qayta ishlash modeli yordamida oʻrganiladi. Masalan, inson biror soʻzni eshitganda uni avval fonologik jihatdan tahlil qiladi, keyin semantik maʼnosini anglaydi va kontekst boʻyicha tushunadi.

4. Eksperimental psixolingvistikaning roli

Eksperimental psixolingvistika sohasida turli usullar orqali til va kognitiv jarayonlar oʻrganiladi. Ushbu tadqiqotlarda quyidagi metodlar keng qoʻllaniladi:

Reaksiya vaqti oʻlchovlari – inson maʼlum soʻz yoki iborani idrok qilish va unga javob berish tezligi tahlil qilinadi.

Elektrofiziologik usullar (EEG, fMRI) – miya faoliyati va til jarayonlarining qanday bogʻlanganini oʻrganish uchun qoʻllaniladi.

Eksperimental oʻqish testlari – matn tushunish jarayonlarini tahlil qilish uchun qoʻllaniladi.

Misol: Eksperimental psixolingvistika sohasida oʻtkazilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, odamlar biror soʻzni anglaganda, uni faqat oʻz lugʻatlaridagi maʼno orqali tushunmaydi, balki kontekstga asoslanib ham tahlil qiladi.

XULOSA

Kognitiv tilshunoslik va kognitiv psixologiya inson tafakkuri va tilning qanday oʻzaro taʼsir qilishi masalasini turli yoʻnalishlarda oʻrganadi. Nevropsixologiya va eksperimental psixolingvistika sohalarida orqali miya tuzilmalari va til jarayonlari oʻrtasidagi bogʻliqlik chuqur tahlil qilinmoqda. Ushbu tadqiqotlar sunʼiy intellekt, taʼlim, tarjima tizimlari va til terapiyasi sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Barli Bram. Major total conversion in english: the question of directionality. A thesis submitted to the Victoria University of Wellington in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy; Victoria University of Wellington, 2011.

2. Conversion in English. Fadhil Al-Murib Z. A. Dept. of English, College of Education, Islamic University, Najaf, Iraq. Education and Linguistics Research. 2021, Vol. 7, No. 1

3. Gadimova L.S. The Cognitive Bases of Conversion in Modern English. Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 11, No. 3, pp. 308-313, March 2021
4. Kim, Ga Hyun. Synchrony and Diachrony of Conversion in English. The University of Edinburgh, 2010.
5. Xotamovna, M. F. (2025). COGNITIVE PSYCHOLOGY AND COGNITIVE LINGUISTICS INTERACTION WITH OTHER DISCIPLINES. PEDAGOG, 8(1), 105-108.
6. MURATKHODJAEVA, F. (2025). ANTROPOSENTRIK PARADIGMADA KOGNITIV TILSHUNOSLIK NAZARIYASI. News of the NUUZ, 1(1.1), 315-317.
7. Xotamovna, M. F. (2025). KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(1), 188-190.
8. Xotamovna, M. F. (2025). MADANIYATLARARO KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYADA TARJIMANING MUHIM AHAMIYATI. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(1), 183-187.
9. Xotamovna, M. F. (2025). KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI.
10. Hotamovna, F. (2024). RETRACTED: Cognitive-semantic analysis of technical terms combinations and their expression for training engineers. In BIO Web of Conferences (Vol. 84, p. 04027). EDP Sciences.